

**ІМАГОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ ПОЛЯКА У "ЩОДЕННИКУ ПОДОРОЖІ
НІМЕЧЧИНОЮ, ШВЕЦІЄЮ, РОСІЄЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ У 1813—
1814 РОКАХ" ДЖОНА ТОМАСА ДЖЕЙМСА**

Джон Томас Джеймс у "Щоденнику подорожі Німеччиною, Швецією, Росією і Польщею у 1813 – 1814 роках" (1819) створює один із перших імаготипів поляка в англійській літературі періоду романтизму.

Специфіка жанру гранд-туру сприяла подоланню стереотипів у зображенні хронотопу нових для англійської культури земель у бінарній опозиції "свій" – "чужий".

Романтизм як художній метод у зв'язку з новими естетичними інтенціями поглибив імагологічну диспозицію "свій" – "чужий" і переніс її з області релігії ("християнин" – "нехристиянин"), яка домінувала до ХІХ століття, в область національної ідентифікації людини як представника окремої народності.

Поїздки Європою, які були, як правило, завершальним етапом навчального процесу в деяких англійських університетах, набули на початку ХІХ століття рис романтичного осмислення нового екзотичного простору. Пізнання мандрівниками інших європейських народів відбувалось не в цілісності, як представника однієї релігії, а як носіїв різних національних культур.

Дослідження земель на півночі та сході Європи відкрило для мандрівників польські, українські та російські етнічні землі. Одним із англійців, які відвідали ці краї на початку ХІХ століття, був Д. Т. Джеймс (1786–1828). У 1816 році він уперше опублікував перший том "Щоденника подорожі Німеччиною, Швецією, Росією та Польщею у 1813–1814 роках", другий був виданий у 1817 році. Частина цього щоденника присвячена перебуванню автора на польських землях післянаполеонівської доби (Величка, Тарнув, Краків та ін.).

Д. Т. Джеймс народився 23 січня 1786 року в Регбі, графство Уорікшир. Його батько Томас Джеймс займався науковою діяльністю і багато років обіймав посаду директора школи. Сам Д. Т. Джеймс отримав середню освіту, був студентом, а пізніше – тьютором в Оксфорді. Тоді він і здійснив мандрівку країнами Європи. У 1816 році Д. Т. Джеймс прийняв духовний сан і через деякий час був призначений єпископом Калькутти [1, с. 7–8].

У передмові до "Щоденника..." автор виклав мету поїздки та пояснив її важливість для власної освіти. Жанр твору Д. Т. Джеймс визначив як щоденник. У передмові він пояснив, що "перевагу надано саме такій

формі як способу викладу думок і опису подій в порядку того, як вони починають виникати; посередництвом того, що читач має можливість робити власні висновки без будь-яких упереджень" [2, с. 5]. У "Щоденнику..." записи велись за датами, мали дискретний характер, що відповідає обраному жанру, але у тексті відсутня традиційна для нього інтимність оповіді та зануреність в авторське "я". Мандрівник описував в основному події, які відбувалися з ним у дорозі, а також інформував читача про історію, торгівлю, зовнішню та внутрішню політику держави, в якій він знаходився.

Деякі особливості оповідного стилю твору Д. Т. Джеймса пов'язані з традиційним для освітньої практики Англії XVII–XIX століть поняттям гранд-туру (*grand tour*) – довготривалої мандрівки континентальною Європою після закінчення привілейованої (*Public School*) або приватної (*Private School*) школи під керівництвом домашнього вихователя, тьютора (*tutor*) або без нього [3, с. 1]. Мандрівка була однією зі складових навчального процесу. Головною вимогою гран-турів була максимальна інформативність і мінімальний суб'єктивізм в оцінках реалій життя країн, які відвідували молоді джентльмени, що сприяло розширенню кругозору та зміні їх стереотипного бачення інших народів. Це вплинуло на жанрові особливості щоденників, які вели мандрівники: стриманість суджень, відсутність чіткої авторської позиції, описовий характер оповіді.

Вчений та теоретик нової педагогічної системи Д. Локк у "Думках про виховання" писав, що "поїздка за кордон буде малокорисною, якщо не відкриє мандрівнику очі, не зробить його обачним та стриманим, не привчить дивитися глибше і під маскою ввічливого та люб'язного ставлення зберігати свободу та безпеку у спілкуванні з іноземцями і людьми в цілому" [4, с. 223]. Він виділяв декілька переваг, які давали юному джентльмену гран-тури: засвоєння іноземної мови, "підвищення розумового розвитку та збагачення практичним досвідом завдяки спостереженню та спілкуванню з людьми різних народів, звичаїв та способу життя" [5, с. 331]. Крім того, мандрівники збагачували власну національну літературу образами екзотичних просторів та їх жителів, які виникали спочатку в мандрівних мемуарах, а пізніше – у художніх творах їхніх сучасників.

Крім такого роду уявлення про широку освітню користь гранд-турів, існувало й більш практичне та вузьке твердження про те, що основна мета мандрівки на континент – навчитися світському спілкуванню. Переважна більшість аристократії говорила про недостатньо високий рівень англійського виховання. Вважалося, що молодий англієць, навчаючись у привілейованому університеті, не вирізнявся своїм умінням поводитися в соціумі й значно поступався в цьому французам та італійцям. За словами англійського аристократа Р. Херда: "Навіть французький кухар вихований не

гірше за знатного англійця" [6, с. 36]. Досвід письмового викладу своїх мандрівок дозволив авторові розширити загальний кругозір, покращити манери та вплинув на розвиток жанру щоденника, його поетики, художності стилю: застосування тропів та поетичного синтаксису, відсутність ліричності в оповідній манері, опису подій без участі в них автора.

Поділ в імагологічній диспозиції "свій – чужий" відбувається за допомогою розмежовування етнічних спільностей за їх ознакою. Спільна територія була визначальним фактором у формуванні архетипного уявлення особи про імагологічного "свого". Усе, що перебувало поза територіальною близькістю "свого" світу, у якому мешкали представники одного роду, племені, етносу, однозначно мислилось як "чуже", потенціально вороже. Згідно з імагологічними візіями, нація виявляється не як ідентичність (сутність), а як ідентифікація (ставлення, ототожнення себе з певними національними міфами, національними конструктами, які лежать в основі відчуття приналежності до нації і впливають на культурну та соціальну практику тієї чи іншої нації) [7, с. 252]. Для англійського мандрівника XIX століття простір, який знаходився поза рідною країною, розглядався як "чужа" національна сутність, пов'язана з його особистою ідентифікацією себе як представника окремого народу.

Під час розвитку романтичних тенденцій у культурі образ "свого" значно звужується порівняно з попередніми епохами. Зосередженість романтиків на внутрішньому світі людини, ірраціональність та трансцендентальність сприйняття навколишнього середовища переносить усвідомлення "свого" у площину індивідуальності особистості. Д. Т. Джеймс, використовуючи жанр щоденника, створив імаготип жителя півночі та сходу Європи, який зображений згідно з романтичними тенденціями індивідуалізму та національної самоусвідомленості людини. Автор підкреслював схожість європейських націй. У зображенні жителя Західної Європи як "свого", носія тієї самої ментальної культури та релігії, він відійшов від звичного різкого протиставлення цього регіону східній та північній частині континенту. Образ "свого" як "європейця" поступово звужується до образу "свого" як "англійця" в описі реалій життя Німеччини, Швеції та Польщі, які мали багато схожого у манерах світського спілкування та знаходилися, на думку Д. Т. Джеймса, в єдиному культурному просторі. Під час опису великих та малих польських міст автор звертає увагу на поляка та виокремлює його з-поміж національних ментальних рис вільнолюбство, прагнення до незалежності та високу національну свідомість, проте визначає амбівалентність цього народу, яка виявляється у дихотомічній єдності багатства й бідності, процвітання й занепаду, ентузіазму мешканців у прагненні до свободи та їх інертності у повсякденному житті.

Рецепція образу поляка як іншого англійським мандрівником XIX століття позначалась новизною земель, які відвідував автор, і культурно-

літературним стереотипом жителя півночі та сходу Європи, який панував у жителів Західної Європи. Це обумовлює схожість описів польських міст. Автор не завжди уточнює, в якому саме містечку чи селищі він перебуває, опис ландшафтів, архітектурних споруд, мешканців виділяється ідентичністю образів. Д. Т. Джеймс у "Щоденнику..." узагальнює життя польського народу: "Ми не помітили нічого, крім безкінечних повторень того, що вже бачили: просторий край зерна, який де-не-де урізноманітнюють зелені пагорби та перетини маленьких річок" [5, с. 407]. Предметність, фактографізм оповіді змінюється на розповідь про трагіко-героїчну долю мешканців Кракова, Велички, Тарнува та інших міст. Звична манера сухого документалізму, яка була присутня під час опису Російської імперії, зникає. Така різниця у стилі автора свідчить про різницю у візях цих двох народів. Якщо жителі російських земель інтерпретувалися англійцем як представники "чужої" культурної сутності, то польське населення вирізняється своєю наближеністю до спорідненого для автора європейського простору.

Д. Т. Джеймс розмежує внутрішній світ людини та соціальне середовище, у якому вона перебуває. Усі негативні явища життя мешканців польських етнічних земель англійський мандрівник пояснює впливами інших народів, наполеонівськими війнами, поділами Польщі. Мешканці Польщі постали перед автором близькими до імагологічного "свого" культурного простору: зелені простори та пагорби, погодні умови, благородний, гордовитий вигляд мешканців нагадали мандрівнику рідну країну. Уперше використане Й. Г. Гердером поняття "народного духу" дозволило ідентифікувати представника іншої національності як носія окремих характеристик. Імагологічний "чужий" є уособленням іншого "народного духу", пізнання якого відбувається крізь ментальність "свого" народу. На рецепцію польського народу як "частково свого", близького "народного духу" впливає географічний детермінізм. Схожість навколишньої природи – "відкриті зелені простори зерна, які змінюються пагорбами та павутинням невеликих річок" [5, с. 407], – на простори рідної землі обумовлює і спорідненість їхніх народів.

Англійський мемуарист створив романтичний мотив прагнення до свободи, який реалізується за допомогою паралелізму в описі природи ("Простори без дерев, сповнені порожнечі та позбавлені будь-яких ознак величі, і лише стрімкий потік Вісли та високі шпилі далекого Кракова зуміли гідно урізноманітнити навколишні ландшафти" [5, с. 411]), і ментального характеру мешканців безмежних зелених просторів, які спостерігає автор на шляху з Російської імперії до Варшавського герцогства, до складу якого тоді входили польські етнічні землі: "Ми побачили людей, які щосили прагнули незалежності, але вони не знали ні того, що вона вже ними втрачена, ні дійсної сутності колишнього життя,

повернення якого вони так прагнули" [5, с. 418]. Ці риси загального образу польського духу інтерпретуються Д. Т. Джеймсом як вияв його амбівалентності, примарності його боротьби за свободу.

Автор "Щоденника..." звертав увагу на зовнішній вигляд чоловіків та жінок і відзначав, що "місцеві звичаї були настільки витіснені іноземними звичками, що можна було зустріти лише декілька мешканців міста, які були одягнені на польський манер" [5, с. 415]: "блакитні або коричневі довгі та короткі пальта", "червоні пояси", "білі квадратні шапки" тощо. Костюм як частина образу поляка загалом підкреслював європеїзацію мешканців польських міст, чий зовнішній вигляд був ідентичним зовнішності француза або німця, але виділявся інертністю до збереження народної самобутності, яка суперечила настроям бунту за національне самоствердження.

Різка зміна манери оповіді під час подорожі з Російської імперії до польських земель зумовлена колективним стереотипом мешканців західної Європи. Мешканці Російської імперії в імагологічній опозиції постали в уявленні англійця XIX століття як представники "чужої" північної культури [8, с. 42–57]. Цьому сприяли далекість території, відмінність кліматичних умов, смиренність у релігійних та політичних переконаннях росіян. Перетнувши кордон між Російською імперією та Варшавським герцогством, автор повертається до свого культурного простору, його стиль змінюється з аналітичного – обґрунтування східного типу державотворення Російської імперії, роздуми про незвичність християнських православних храмів, присутність рабства (кріпацтва), наближення до науковості в описі орієнтальності рис обличчя мешканців російських міст тощо – на оповідний. З'являється притаманна жанру щоденника описовість, наприклад, опис сольових шахт міста Величка: "вони утворювали один із найбільших у Європі підземний лабіринт, населений більш ніж двома тисячами людських душ, які створювали уявлення про своєрідний підземний світ. Збагнути розміри цього підземелля допомагає інформація про те, що все місто було перерите: тунелі проходять у довжину шість тисяч футів і близько третини цієї відстані у ширину; і ці цифри постійно збільшуються" [5, с. 407]; автор звертається до власних емоцій: "всі ми відбували єдине бажання, щоб поляки відновили свій статус серед незалежних націй" [5, с. 423].

Композиція "Щоденника...", окрім сюжетних елементів, містила позасюжетні: легенди польського народу про повстання Тадеуша Костюшка та принцесу Ванду, пряме цитування листів приятеля, який раніше побував у гостях графині Софії Потоцької у Тульчині. Це створило романтичні образи мешканців Польщі, які повинні були стати свідченням героїчного минулого польського народу. Д. Т. Джеймс зобразив сучасних поляків напівпотоїбчними, які живуть колишнім визнанням і свободою: "Здавалося марним зітхати над примарами колишньої свободи та незалежності. Та давня

слава, якою користувалося місто з давніх-давен, перетворилася на сумні спогади під гнітом чужоземних тиранів" [5, с. 413]. Архетипний образ "чужого" віддаляється від почуття потенційної небезпеки, ворожості: "чужий", "інший" – мешканець напівживого народу, згадки про якого залишилися у минулому: "Навколо були старі та похмурі вулиці, занурені в морок розпаду та занепаду, які колись процвітаюча торгівля вже ніколи не зможе виправити. На околицях міста з'являлися порожні будинки, які знаходилися у повній розрусі" [5, с. 414]. Мешканців міста англієць виділяв серед інших поляків тугою та ностальгією за колишнім багатством та свободою. Д. Т. Джеймс окреслив амбівалентність образу краків'ян: поряд із жагою відновлення колишньої могутності існували інертність та розпач, які унеможлилювали повернення до минулого розквіту. Імагологічна опозиція під час опису міста Кракова наближається до розмежування "свій" як "живий", "існуючий", "офіційно окреслений" і "чужий" як "мертвий", "неіснуючий", "офіційно неокреслений".

Одним із варіантів бінарної опозиції "свій" – "чужий" є диспозиція "католицизм" – "православ'я". Англійський мандрівник мало акцентує увагу на релігії як такій, вона цікавить його як основа традицій та культури поляка, архітектури храмів, ставлення до священників. Д. Т. Джеймс відзначав велику кількість православних храмів на території, яку він ідентифікував як польську землю. Подорожуючи по Волині (Житомир, Новоград-Волинський, Бердичів та ін.), автор зауважував, що православне християнство "під час довготривалої узурпації Російською імперією знайшло багатьох прихильників серед волинян" [5: 366]. Монументальність та велич церков, багатство їхніх священних реліквій, пишність християнських православних традицій, на думку Д. Т. Джеймса, були направлені на демонстрацію слабкості простої людини та сили влади над нею.

Особливе місце в образній системі розповіді про польські землі посідає єврейське населення. Він виокремлює його з-поміж місцевого населення, виділяє відмінні риси в зовнішньому вигляді, манері спілкуватися, веденні господарства тощо, проте за територіальною ознакою Д. Т. Джеймс інтерпретує іудеїв як невід'ємну частину Польщі, її особливість, яка виділяє цей народ з-поміж інших європейських націй.

Найбільша кількість євреїв проживала на території Волині та Галичини, які англійський мандрівник уважав територіями етнічних поляків: "Перетнувши кордон з Польщею, вірите ви чи ні, ми побачили край, у якому кожен будинок належав євреям" [5, с. 358]. У Житомирі Д. Т. Джеймс застав особливий для іудеїв день – суботу. Описуючи життя цього етносу, мемуарист виокремлював стереотипні риси: розум, кмітливість, підприємливість тощо. В описі польських етнічних земель єврейське населення набуває рис єдиного імаготипу разом із поляками. Територіальна ознака є визначальною для виокремлення націй, поділяючи єдину територію проживання з польським населенням, євреї

співвідносяться з ним і доповнюють образ поляка як представника однієї етнічної сутності.

У мемуарному жанрі щоденника англійський мандрівник використав художність описів та обґрунтованість суджень, які є відмінними рисами гран-турів як подорожей в освітніх цілях. Д. Т. Джеймс зберіг форму щоденника, але змінив характер ведення записів: він приділив увагу тому, що трапилося із ним у дорозі, виділив створення почуттєвого ментального образу жителя польських етнічних земель. На відміну від опису реалій життя у Російській імперії, автор інтерпретує поляків як представників європейського ментального простору, що трансформує імагологічну парадигму "свій" – "чужий" у парадигму "свій" – "інший". Гуманізм та освіта джентльмена дозволили Д. Т. Джеймсу перейти від стереотипного зображення мешканця інших європейських країн як потенційно "ворожих" до романтичної рецепції поляка як потенційно спорідненого народу. Схожість зелених просторів та пагорбів, сприятливий для подорожі клімат пояснюють специфічне ставлення до жителя польських етнічних земель як до близького англійському культурному простору.

Англійський мемуарист створив ідеалізований образ польського народу як представника "офіційно не окресленої" території. Гіперболізуючи позитивні риси польського "народного духу" (благородність, ентузіазм, волелюбність, вихованість), Д. Т. Джеймс пов'язував занепад та руїну міст і сіл із тиранією інших народів, присутністю наполеонівських військ та відсутністю незалежності. Образ великої за чисельністю єврейської общини не змінюють однозначності в рецепції жителів польських етнічних земель як представників єдиного культурного поля. Автор "Щоденника" інтерпретував іудеїв як частину повсякденного польського життя, які є носіями однакових ментальних рис, бо є жителями єдиного територіального простору. Житель польських етнічних земель є для англійця XIX століття представником "іншої" культури, чий схожі та відмінні риси національного характеру варіюються у межах диспозиції "англієць" – "поляк", мешканець офіційно "окресленої" та офіційно "не окресленої" території. Рецепція нового для англійського мандрівника хронотопу польських земель робить для Д. Т. Джеймса проблематичним однозначне виявлення місця поляка серед інших європейських націй, але схожість реалій життя мешканців та європейської дійсності допомагає інтерпретувати жителів Польщі як монолітний народ. Рецепція земель східної Європи як образу нового екзотичного простору виводить імагологічну опозицію "свій" – "чужий" на рівень літературного пошуку у межах романтизму.

Список використаних джерел та літератури

1. James E. Brief memoirs of late right reverend John Thomas James, D. D., lord bishop of Calcutta / E. James.— London : J. Hatchard and son, 187, Piccadilly, 1830.— 258 p.

2. James J. T. Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, during the years 1813 and 1814 by J. T. James, Esq. student of Christ Church, Oxford.— Vol. I.— London : John Murray, Albemarle-stkelt, 1816.— 470 p.
3. Абрамова И. И. Значение "Гранд-тур" в образовании и воспитании джентльмена / И. И. Абрамова [Электронный ресурс].— Режим доступа : http://vestnik.uspu.org/releases/pedagoga_i_psichologiy/32_6/
4. Локк Д. Сочинения в 3 т. Т. 3 / Д. Локк.— М. : Мысль, 1988.— 668 с.
5. James J. T. Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, during the years 1813 and 1814 by J. T. James, Esq. student of Christ Church, Oxford.— Vol. II.— London : John Murray, Albemarle-stkelt, 1817.— 435 p.
6. Hurd R. B. Dialogues on uses of foreign travel / R. B. Hurd // The Works of Richard Hurd, Lord Bishop of Worcester.— London : Printed for T. Cadell & W. Davies, 1811.— P. 85–189.
7. Ощепков А. Р. Имагология / А. Р. Ощепков // Энциклопедия гуманитарных наук.— 2010.— № 1.— С. 251–253 [Электронный ресурс].— Режим доступа : http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2010/1/Oshchepkov_Imagology/41_2010_1.pdf
8. Єршов В. Tertium comparationis: правобережна польськомовна література – між сходом і заходом / В. Єршов // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.— 2012.— № 23.— С. 42–57.

Anastasja Cerkowna. Imagologiczne wizje Polaka w Dzienniku podróży do Niemiec, Szwecji, Rosji i Polski w latach 1813—1814 J. T. Jamesa

W Dzienniku podróży do Niemiec, Szwecji, Rosji i Polski w latach 1813—1814 (1819) J. T. James tworzy jeden z pierwszych imagotypów Polaka w okresie romantyzmu. Specyfika gatunku grand tour pozwoliła wędrowcowi odejść od stereotypowego przedstawienia czaso-przestrzeni nowych dla kultury angielskiej ziem w binarnej opozycji "swój" – "cudzy".

Anastasiia Tserkovna. The Imagological Visions of the Polish Lands Inhabitants in "Journal of a Tour Around Germany, Sweden, Russia, Poland, During the Years of 1813—1814" by J. T. James

J. T. James in his "Journal of a tour around Germany, Sweden, Russia, Poland, during the years of 1813—1814" (1819) created one of the first imagotype of Pole from the Romanism period. The specificity of the Gran Tour genre helped J. T. James to change the stereotypical vision of the visited territory inhabitants from the "native" – "foreign" disposition.